

BÍRÁLAT

Düll Andrea: Épített környezet és pszichológia A lokalitásélmény környezetpszichológiai vizsgálata című akadémiai doktori értekezéséről

A részletes bírálat előtt mindenképpen szeretném hangsúlyozni, hogy a disszerens szerepe a környezetpszichológia tudományának meghonosításában és fejlesztésében kutatóként, oktatóként egyaránt meghatározó. Düll Andrea az 1990-es évektől folyamatosan foglalkozik ezzel a számos diszciplína metszéspontjában álló tudományterülettel, együttműködik más tudományágaknak a vizsgálatokban érdekelt partnereivel és az elmúlt évek során egy valódi, transzdiszciplináris szellemi műhelyt sikerült teremtenie. Kutatásainak eredményei hasznosak a pszichológia hagyományos területei, de ugyanúgy az építészek, urbanisták, vagy akár a régiókutatás, a kulturális antropológia, a humánföldrajz, a szociológia, szociálpszichológia képviselői számára is. Az MTA-hoz benyújtott doktori értekezése jól tükrözi a több évtizedes munka eredményeit, hatalmas ismeretanyagot vonultat fel, melyben rengeteg számomra új és érdekes információt találtam.

Mindenekelőtt meg kell határoznom a magam bírálói pozícióját. Építészként és építészettörténészként nem tekinthetem feladatomnak, hogy a disszertáció pszichológiával összefüggő részeit elemezzem, értékeljem. Magától értetődő, hogy a környezetpszichológia témájához inkább a „környezet” előtag felől tudok hozzászólni, vagyis az építészettudományok nézőpontjából, a magam félig műszaki, félig humán szakterületének gondolkodásmódjával és módszertanával. A doktori ügyrend szerint kötelességem vizsgálni, hogy a doktori mű a tárgyalt kérdéskörben milyen új szempontokat vet fel, milyen források alapján, milyen módszerekkel dolgozik, és milyen eredményekre jut. Végül, ha komolyan vesszük a szerzőnek a bevezetőben és később a 181. oldalon leírt mondatát, vagyis hogy a „könyvnek” nevezett II. fejezetben „elsősorban az építészeket” igyekezett megszólítani, akkor erről a részből potenciális felhasználóként is kell, hogy véleményem legyen.

A doktori mű összes függelékével együtt hatszáz gépelt oldal, ami a társadalomtudományok területén is terjedelmesnek számít. Két fő részből áll: a teljes terjedelem mintegy harmadát kitevő átfogó tanulmányból és az empirikus kutatást képviselő három környezetpszichológiai vizsgálatból. E két részt nyolcvan oldalnyi irodalomjegyzék (hivatkozások), valamint a vizsgálatokhoz tartozó táblázatok egészítik ki (ezeket pontosabb lenne mellékletnek nevezni, hiszen képek, ábrák és kérdőívek is tartoznak hozzá).

Első kérdésünk tehát az lehet, hogyan függ össze a doktori mű két része egymással és a disszertáció címével. Az empirikus kutatásokat az alcímmel (*A lokalitásélmény környezetpszichológiai vizsgálata*) hozhatjuk kapcsolatba, a főcím (*Épített környezet és pszichológia*) elsősorban az áttekintő elméleti tanulmányra utal, de természetesen a három vizsgálat témáját is magában foglalja. A két rész viszonyára, kapcsolódására a bevezetőben semmilyen magyarázatot nem találtam. Logikus lenne azt feltételezni, hogy a II. fejezet adja az elméleti alapot az utána következő részletes vizsgálatokhoz, de nem egészen ez a helyzet. A II. fejezet nem korlátozódik a lokalitás fogalmára, hanem a környezetpszichológia egészével foglalkozik. Ahogyan a szerző fogalmaz, ez a fejezet afféle „könyv”, amely – „mivel Magyarországon ebben a témában nem született még összefoglaló munka” (15-16. oldal) – az érdeklődők számára rendszerezve adja közre a legfontosabb ismereteket, a lehető legteljesebb szakirodalmi hivatkozásokkal. Ez valóban hasznos lehet a pszichológia más ágait és a környezettel foglalkozó egyéb diszciplínákat képviselők számára, de ha magyar nyelven hiányzik egy historiográfiai áttekintés, akkor azt önálló könyvben lenne érdemes kiadni. Hadd jegyezzem meg ugyanakkor, igen komoly munkát igényelt részemről, hogy végigolvassam a

rengeteg kérdést fölvető és töménytelen utalást tartalmazó szakszöveget. A szerkezete túl bonyolult (három szinten tartalmaz alfejezeteket), a kronologikus tárgyalást előre szaladó, visszatekintő és elkalandozó alfejezetek törik meg, ezzel meglehetősen nehézé teszik átlátását. Tartok tőle, hogy ebben a formában kevésbé lesz használható a gyakorló tervezők körében. Hiánypótló lehetne viszont egy praktikus tanulságokkal szolgáló kézikönyv, amely támpontokat ad a környezet tervezéséhez, illetve visszajelzéseket a megvalósult épületeket, városi tereket, településeket használók elégedettségéről, véleményéről és érzéseiről. A kétféle könyvet azonban nem szerencsés egyesíteni.

Visszatérve az elméleti áttekintésre, úgy tűnik, mintha a szerző még mindig attól tartana, hogy az általa képviselt szakterület státusza bizonytalan, mintha igazolnia kellene ennek a multi-, sőt transzdiszciplináris tudománynak a létjogosultságát. Bár a környezetpszichológia neves külföldi képviselői időről-időre fölvetik, hogy a külső kapcsolatok erősödésével e terület identitása egyre bizonytalanabbá válik, növekedése is elmarad a pszichológia hagyományos ágainak gyors fejlődésétől, sőt a társadalmi jólétet szolgáló eredmények sem elegendőek (Stokols: *The Paradox of Environmental Psychology*, 1995), biztosan állíthatjuk, hogy legitimitása ma már kétségbe vonhatatlan. Ugyanígy, Düll Andreának semmi oka bizonygatni úttörő szerepét és elért eredményeit – általában. Ezért, ha azt állítja, hogy a „a nemzetközi és hazai környezetpszichológiában eddig történtek áttekintése”, illetve a „fontosabb környezetpszichológiai fogalmak, gondolatmenetek, elméletek összefoglaló bemutatása” (15. oldal) újdonság (hiszen ilyen nem készült eddig), kész vagyok elfogadni, hogy ez önmagában is tudományos eredmény.

A doktori ügyrend két fő kritériumot jelöl meg az akadémiai doktori értekezéssel kapcsolatban: az „új szempontok és eredeti meglátások” szükségességét, illetve a „monografikus feldolgozás” igényét. Az elméleti és empirikus rész különválásával az utóbbi szempont problematikusává válik. Ezért jogos lehet a kérdés, miért nem olyan felismerésekből, szempontokból, módszerekből áll az elméleti fejezet, amelyek a következő három fejezetben szereplő esettanulmányok alapozását adják? Akkor beszélhetnénk monografikus feldolgozásról, ha az elméleti fejezetben fölvetett témák szorosan összefüggénének a III-V. fejezetekben bemutatott vizsgálatokkal. Mint láttuk, nem ez a helyzet, a II. fejezet „kilóg” az értekezésből teljességre törekvő szándékával. E döntés következménye jó néhány átfedés a historiográfiai rész és az empirikus kutatások fejezetei között. Bizonyára ennek is köszönhető a „déja vu” érzés, amikor az olvasó zavaróan ismétlődő részekkel és példákkal találkozik a disszertáció különböző részeiben. A szűkebb fókusz az elméleti rész és az esettanulmányok szorosabb kapcsolatával, egymásra épülésével áttekinthetőbb szerkezetet eredményezett volna.

Bizonyára az említett kettősből és a II. fejezet átfogó jellegéből adódik, hogy a bevezetésben nem találtam pontos megfogalmazását a disszertáció célkitűzésének és módszertanának. Ez a rész alapvetően a környezetpszichológia kialakulásáról, helyzetéről és hasznáról szól, majd tartalomjegyzékszerűen bemutatja a doktori mű fejezeteit. Abban viszont nem segít, hogy miben áll a disszertáció hozzájárulása a szakterület létező tudásához, vagyis mi számít a környezetpszichológia területén új eredménynek. Újdonság-e, ha olyan létező vizsgálati módszereket használok, amelyeket Magyarországon eddig még nem alkalmaztak? Vagy csak akkor, ha továbbfejlesztem, esetleg más módszerekkel kombinálom? Szükséges-e új konstrukciók, újabb dimenziók bevezetése a vizsgálatba? Vagy elég, ha új területet vonok be a kutatásba, és külső partnerekkel működöm együtt? Nyilván azért teszem fel naiv módon ezeket a kérdéseket, mert nem vagyok járatos a szakterületen, de azért is, mert nehéz eredményeket értékelni, ha nincs pontos kérdésfelvetés, hipotézis. Előre bocsátom, hogy az empirikus kutatásokban látom a tudományos eredményeket, mégis, jó lett volna a bevezetőben kifejtetni, milyen premisszák vezettek a konklúziókhöz.

Végül, az általános észrevételekhez hadd tegyek hozzá még egyet a magam szakterületével kapcsolatban. Amilyen gazdag a pszichológiai, szociológiai, antropológiai, humánföldrajzi, városkutatási irodalomra való hivatkozások sora, olyan szegényes és esetleges a felhasznált építészeti irodalom. Természetesen nem várhatom el egy pszichológiai értekezéstől (még egy környezetpszichológiai témajútól sem), hogy összemérhető arányban és mélységben vonultasson fel építészetelméleti és építészettörténeti munkákat, de azt talán igen, hogy az elérhető hazai és külföldi szakirodalomból legalább az alapművek jelenjenek meg. Mire gondolok? Minden tiszteletem a közismert, elmélettel is foglalkozó hazai tervező kollégák iránt, de az építészet legfontosabb alapfogalmait talán mégis szerencsésebb lenne nem tőlük, hanem friss és hiteles építészeti enciklopédiából vagy szótárból (pl. *Oxford Dictionary of Architecture*) idézni. Nincs hivatkozás a Műegyetem nyolckötetes építészettörténeti könyvsorozatára (helyette egy on-line elérhető jegyzet szerepel), Moravánszky Ákos elméleti sorozatából csak a *Tér* című került be, holott a disszertációban tárgyalt fogalmakhoz a *Stilus*, vagy a *Technika és Természet* című kritikai antológiák is szolgálhattak volna tanulságokkal. Nagyon hiányzik például Kenneth Frampton magyarul is olvasható könyve (*A modern építészet kritikai története*), mert a korábbi műveknél jóval árnyaltabb képet ad a modern építészet 18. század közepétől indított és a jelenig elvitt történetéről. Az egységes modern mozgalom és az őt felváltó posztmodern egysíkú narratívája ma már nem állja meg a helyét.

Ezzel összefüggésben jegyzem meg, hogy az ötvenes-hatvanas években a modern mozgalommal és különösen a modern városépítési elvekkel szemben kibontakozó kritika a környezetpszichológia számára is érdekes lehet. Ebből az időszakból csak Jane Jacobs és Kevin Lynch neve jelenik meg az értekezésben, holott a CIAM keretében szervezkedő Team 10 fiatal tagjai (többek között Alison és Peter Smithson, Aldo van Eyck, Jacob Bakema, Giancarlo de Carlo) már az ötvenes években felismerték az utca és a kerület szociálpszichológiai jelentőségét, az emberi közösségek és a fizikai környezet mintázatai közötti kapcsolatot. Christopher Alexander, akit a disszertáció „pszichologizáló” építésznek nevez, és ezért nem foglalkozik írásaival, elsőként mutatott rá a város Athéni Charta szerint elválasztott funkcióinak életidegen hierarchikus struktúrájára (*A város nem fa*, 1965), illetve a privát és közösségi szférák differenciálatlanságára a modern építészetben (*Community and privacy: Toward a New Architecture of Humanism*, 1963). A *Pattern Language* szerepel az irodalomjegyzékben, de semmi utalás nem történik arra, hogy az emberi környezet minden léptékbeli szintjén az otthonosság, jó működés kritériumait vizsgálták, alapvetően pszichológiai, szociológiai, kulturális antropológiai kutatásokra hivatkozva. Ugyancsak hiányolom Robert Venturi és Aldo Rossi 1966-as könyveit (*Complexity and Contradiction in Architecture; L'architettura della città*), melyek a modern építészetből és városépítészetből hiányzó fogalmakra terelték a figyelmet (összetettség és ellentmondás; morfológia, tipológia, locus). E művekre való hivatkozás tárgyilagosabb képet adna a környezetpszichológia megszületésének időszakáról, és igazolná, hogy az építész szakma képviselői is elég korán felismerték a modern urbanizmus és építészet hibáit.

A három kutatás értékelése

1. Építészhallgatók és terlaikusok mentális térképeinek összehasonlítása

A vizsgálatban újdonságot jelent, hogy mentális térképet nem a jelen tapasztalatai, hanem emlékek alapján kellett a két csoportnak rajzolni, mégpedig egy fontos élménnyel, az első önálló környezethasználattal kapcsolatban. A vizsgálatához kapcsolódó elméleti kérdéseket a disszertáció körülbekintően válogatta össze és igen érdekfeszítő módon tárgyalja. A fejlődés és éniendititás folyamata, a szociofizikai önállóság kialakulása, a környékhasználat módjai a kamaszkorban – környezetpszichológiai szempontból jól felépített és kellő részletességgel

tárgyalt anyag. A mentális térkép, önéletrajzi emlékezet, környezeti önéletrajz egymással összefüggő témák, melyeket feltehetően azért szakít meg az „Építészeti rajz mint kommunikáció” alfejezet, mert a belső terek feltárására használt módszert Cooper Marcus építészhallgatókon alkalmazta. Az egyetemi évek környezeti problémáit és az építészek szakmai szocializációját leíró alfejezetek már a vizsgálatban részt vevő csoportokra vonatkoznak. Mindegyik rész kellően konkrét, nincs túlszűfelve hivatkozásokkal és az idézett példák sok tanulsággal szolgálnak a saját vizsgálathoz.

A saját kutatás hipotézise, hogy a „térszakértők” és a „térlaikusok” „eltérően értik meg és másként ábrázolják a mindennapi tereket” (184. oldal) elfogadható, hiszen a környezetpszichológia egyik alapkérdése, miért kerülnek rendszeresen konfliktusba a tervezők és a laikusok. A diszciplína egyik legfontosabb feladata lehet jelzéseket küldeni a szakembereknek arról, hogyan fogadják alkotásaikat a használók, felhívni a figyelmüket az esetleges elégedetlenség okaira, ezáltal segíteni őket abban, hogy jobban működő, otthonosabb, elfogadhatóbb környezetet hozzanak létre. Annak megértésében is segíthet, hol válik el a laikus és a szakember látásmódja, milyen „akadályokat” épít be az építészoktatás. Mennyiben szolgálja ezt a szóban forgó kutatás? Valóban releváns kérdés, hogy milyen módszerrel ábrázolják a vizsgálat alanyai hajdani élményük helyszíneit? Nem magától értetődő, hogy az építészhallgatók jobb rajztudása megnyilvánulhat ebben a feladatban?

Az elméleti bevezető alapján sok egyéb problémát is a középpontba lehetett volna állítani. Számomra például izgalmasabb kérdés, hogyan és mennyiben téríti el az oktatás az építészhallgatókat laikus valójuktól, a környezethez fűződő ösztönös viszonyulástól, hogyan színezi át emlékeiket? E téren persze a felsőbb évesek bizonyára szignifikánsabb eltérést mutattak volna, mint a szakmába még alig belekóstoló elsőévesek. Azt gondolom, hogy bár a tervezők és használók között nagy különbségek vannak a terek-épületek megértésében és különösen azok ábrázolásában, az ellentétek oka inkább a szemlélet, vagy még inkább az érdekek különbségére vezethető vissza. Az építészek nevelésében általában kiemelt helyen áll az esztétika, a látványos, felismerhető stílusú, vagy legalább szép alkotások létrehozása (ezzel kapcsolatban a művészi önmegvalósítás), s ez gyakran ellentmond a mindennapi használat, a perszonalifikáció alapvető igényeinek. A továbbiakban érdekes lenne ebben vagy ehhez hasonló irányban vizsgálni a különbségeket.

2. Egy kis település környezetpszichológiai vizsgálata

A baranyai Alsómocsolád kisközség nagyon szimpatikus fejlesztési programjához kapcsolódó kutatás egészében és minden részletében meggyőző számomra. Érzékenyen mutatja be az aprófalvak problémáit, a jó szándékú fejlesztés (betelepülés) helyi lakosokra vonatkozó kockázatait, a lakosság és sokféle szakértő településfejlesztésbe-tervezésbe való bevonásának lehetőségeit. Áttekinti a szociofizikai környezet megváltozásából eredő konfliktusok nemzetközi irodalmát, majd a szóba jöhető vizsgálati módszereket. A konkrét kutatás célja egy új fogalom, a települési *lokalitásélmény* vizsgálata volt, ami pszichológiai, környezetpszichológiai változók, valamint a hely mentális és funkcionális érzelmi struktúrájának feltárását igényelte. A vizsgálat ötvözött kvalitatív és kvantitatív módszeren alapult, részben a korábban kisebb léptékre kidolgozott placemtria (KSZD), részben az e programhoz kifejlesztett pszichometriai módszerek (TKS, SWSS) alkalmazásával. Ez a módszer a disszerens szerint Magyarországon előzmény nélküli. A kutatás értékét növeli, hogy az összefoglalásban annak nehézségeiről és korlátairól is beszámol, továbbá jelzi, hogy a folyamatorientált településfejlesztés szinte megköveteli a vizsgálat megismétlését az újonnan beköltözők lokalitásélményének, illetve az őslakosok szükségszerűen megváltozó élményének monitorozására. Az elvégzett munka sokat segíthet a település vezetésének, lakosságnak és a jövőben beköltözőknek a várható gondok feltérképezésében, egyben a helyhez fűződő pozitív viszony megőrzésében, illetve a helykötődés kialakításában és erősítésében.

3. A lokalitásjelentés változása egy műemlék felújítása kapcsán

Hasonlóan érdekes a harmadik kutatás, amely még nagyobb – táji-kistérségi – léptékre kiterjesztve méri a települési és kistérségi lokalitásélményt, pontosabban a lokalitásjelentés változását egy műemlék épület felújítása kapcsán. A Forster-központ modellértékű integrált örökségvédelmi projektje keretében zajló környezetpszichológia kutatásnak ily módon a műemlékvédelem, kulturális örökség megóvása, hasznosítása és társadalmosítása problémáira is reagálnia kellett. A fejezet első negyede az utóbbi területek elvi kérdéseit veti fel nemzetközi és hazai források alapján, elsősorban a környezetpszichológia vonatkozásában. Sok érdekes gondolatot és példát tárgyal, de a hat alfejezet korántsem olyan koncentrált, mint az előző két kutatás elméleti része. Ugyancsak terjedős a Nivegy-völgy, Balatoncsicsó és a projekt bemutatása. Összefogott és lényegre törő viszont a környezetpszichológiai vizsgálat céljait, menetét, hipotéziseit és módszertanát megfogalmazó kilenc oldal. A kutatás lényegét inkább ebből a néhány oldalból, mint a módszereket, kérdőíveket és értékelési szempontokat ötven oldalon részletező alfejezetekből értettem meg. A sokrétű vizsgálat eredményét elfogadom, hasznát elismerem, bár önmagában nem meglepő, ha egy elhanyagolt műemlék felújítása, továbbá új, a környező településeket is érintő közös használata pozitív hatással van a falu és a kistérség egészének megítélésére. Az előző kutatásban szereplő módszerek felhasználása a településen túlmutató, regionális szinten mindenképpen új – és ha a disszerens állítja, készséggel elfogadom – előzmény nélküli eredmény, hazai és nemzetközi viszonylatban is.

Egyetlen ponton bírálnám e fejezet szövegét, s ez a hagyományos műemlékvédelem és a kulturális örökség társadalmosítása közötti vitában elfoglalt pozíció. Ismerem az integrált örökségvédelem elveit, és teljesen egyetértek abban, hogy a lakosság bevonása, műemlékkel való *azonosulása* nélkül nehezen képzelhető el sikeres beavatkozás. Hiba lenne azonban, ha a történetiség, az érdekelt tudományágak szempontjai teljesen háttérbe szorulnának a hasznosítási, üzemeltetési, turisztikai szempontok mögött vagy éppen a közízlés nyomására. Sajnos éppen a Balatonfelvidék mutat elég sok rossz példát arra, hogy a beköltözők és városi építészeik nem találják elég szépnek vagy komfortosnak a népi építészeti emlékeit, és „felhabosítják” azokat. Másutt középkori várak és templomok épülnek újjá romjaikból s válnak így „kortárs” épületekké. A régi műemlékes szakembereket ezek a példák és folyamatok teszik bizalmatlanná és merevvé nálunk. Az „örökség bölcs használata” - e két pólus közötti egyezkedés lehet csak, nem az egyik fél háttérbe szorítása. A fejezetben szereplő hivatkozások mérlege – úgy érzem – erősen a megengedő, a tudományos oldal „vaskalaposságát” hangsúlyozó vélemények oldalára billent el.

Tézisek

A tézisekben a disszerens az előírt formában, négy fejezetben mutatja be a doktori mű előzményeit, lényeges kérdéseit és eredményeit. Az első fejezetben tudománytörténeti előzményként a környezetpszichológia teljes fejlődéstörténete szerepel, összefüggésben a már említett problémával, hogy tudniillik a szerző nem határoz meg szűkebb célokat. Ebből következik, hogy a második fejezetben a módszerek nem a disszertáció egészére, hanem csak a három vizsgálatra vonatkoznak. A vizsgálatok leírása túlzottan részletes, és nem csak a kérdéskörök forrásait, alkalmazott módszereit, hanem már az eredményeit is tartalmazza. Így a következő részre már csak az eredmények megismétlése, illetve összefoglalása maradt. Számomra kérdés, hogy valóban azt kell-e bizonygatni negyven-ötven évvel a környezetpszichológia megszületése után, hogy annak „szociofizikai tranzakcionális környezetszemlélete operacionalizálható”. Nem tudom, hogy a pszichológia tudományágában erről valóban győzködni kell-e még hazai kollégákat, az építészek oldaláról nyugodtan állíthatom, hogy elismerjük e terület önállóságát és eredményeit. A doktori műben szereplő

három kutatás fontos kérdéseket vet fel, és a kistelepülések, illetve a szűkebb földrajzi tájegységek léptékében folytatott vizsgálat – a maga ötvözött kvantitatív és kvalitatív módszerével – kétségtelenül újdonságnak számít. A bevezetett új konstruktumok (térlaikus-térszakértő, szociofizikai önállóság, lokalitásjelentés, lokalitásélmény) jelentőségét nem tudom megítélni, ám számomra is nyilvánvaló a kérdőíves terepkutatás, illetve a kistelepülésekre, kisléptékű környezetekre kidolgozott pszichometriai és placemetriai vizsgálati módszer eredetisége és használhatósága. A disszertációhoz kapcsolódó mintegy harminc saját publikáció – még akkor is, ha egy részük csak áttételesen kötődik a fő témákhoz – kellőképpen bizonyítja a példaként választott vizsgálatok megalapozottságát.

A fentiek alapján a doktori mű nyilvános védésre bocsátását javaslom.

Ferkai András

2018. február 27.

Részletekre vonatkozó észrevételek

31. oldal, és 35. jegyzet: Jane Jacobs nem az építésztudomány képviselője, hanem újságíró, író.

41. oldal, 63. jegyzet: Athéni Charta (1931) nem a modern mozgalom városépítési elveivel foglalkozik, hanem a műemlékvédelem első fontos dokumentuma. Amiről a lábjegyzetben szó van, az a CIAM 1933-as athéni kongresszusának produktuma, és nyomtatásban csak 1941-ben jelent meg. (Az irodalomjegyzékben is összemosisodik a két dokumentum: a debreceni honlapról letölthető a műemlékes (1931), az után következő, az Urbanisztika kötetben megjelent viszont az 1933-as CIAM-dokumentum). A Charta nem hivatalos jogszabály, hanem egy magán alapítású nemzetközi társaság tagjainak egyeztetett véleménye, amit Le Corbusier rendezett végső formába.

A Bauhaust és a CIAM-ot általánosságban említeni a viselkedéstudományok felé való nyitással kapcsolatban félrevezető. A modern mozgalom úttörő mesterei (pl. Gropius, Le Corbusier) csak az Ember biológiai igényeiről beszéltek, a pszichológia, szociológia az ötvenes évekig biztosan nem érdekelte őket. A szociológia és pszichológia materialista szellemű alkalmazása a Bauhausban kizárólag a második igazgató, Hannes Meyer nevéhez fűződik. A CIAM csak az alapítók ellen lázadó fiatal generáció fellépésének köszönhetően kezdett e területekkel foglalkozni, ahogyan ezt a Team 10 csoport kapcsán már említettem.

50. oldal második bekezdés: hibának érzem összemosisni Jung kollektív tudattalan elméletét a kognitív pszichológia azon nézetével, hogy a környezet, épületek jellemzőit „nem könnyű észrevenni”. Az észre nem vétel, a felületes szemlélet, illetve a tudattalanba süllyedés lényegében különböző jelenség. Izgalmasabb kérdés lehetne viszont, ha már Jung szóba került, hogy vajon a laikusok sokat emlegetett pozitív viszonyulása a történeti épületekhez – ellentétben az absztrakt modern épületekkel – nem vezethető-e vissza a kollektív tudattalanban őrzött archetipikus formákra.

60. oldal utolsó bekezdés: Mit keres egy helyiségek belmagasságával kapcsolatos vizsgálat a városról szóló fejezetben és a város mint vidék című alfejezetben?

63-64. oldal: az Új Urbanizmus által képviselt elvek szinte teljes skálájukban megjelentek a disszerens által – mint „pszichologizáló” építész – mellőzött Christopher Alexander Pattern

Language című, nagy hatású könyvében – ráadásul negyven évvel korábban. Említést érdemelt volna.

65. oldal: „a város/épített környezet és a természeti táj pszichológiai hatásai összeegyeztethetők” – a hozzá tartozó 124. jegyzet ellenben a természet által inspirált formájú, biomorf, zoomorf épületekről szól. Ez a probléma végtelen leegyszerűsítését jelenti, és nem segít a város-természet ambivalens viszonyának megértésében.

82. oldal és 160. jegyzet: a Zumthor szöveg kapcsán említett jelentés-jelenlét dichotómia nem feltétlenül filozófiai vagy hermetikus építészetelméleti probléma. Környezetpszichológiai szempontból is érdekes lehet, hogy olyan épületek, terek, ahol a szimbolikus-metaforikus jelentésréteg hiányzik, vagyis a laikus nem támaszkodhat megszokott toposzokra, kizárólag az építészet elemi hatásai érvényesülnek (anyag, textúra, arányok, ritmus, lépték, térélmény stb.), ott hogyan alakul a preferencia. Az ilyen hétköznapi, vagy tudatosan egyszerű épületek persze csak a valóságban, a helyszínen fejthetnek ki mérhető hatásokat, képek alapján nem.

83. oldal: Erving Goffman gondolata („a homlokzat olyan énkép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak”) nem csak Ankerl Géza „várostér színpala” meghatározása miatt állítható párhuzamba az épületek homlokzatával. Az „öltözék és a maszk egyidős az emberi civilizációval” – állította Gottfried Semper, a 19. század építészteoretikusa –, és az öröm, amit mindkettőben lelték, azonos azzal, ami az embert szobrásszá, festővé, építésszé, költővé, zenésszé, színésszé – egyszóval – művésszé tette. Minden művészi alkotás, minden művészi élvezet egyfajta karneváli szelemet feltételez, vagy, hogy modernebb módon fejezzem ki magamat, a karneváli gyertyák füstje a művészet igazi atmoszférája.” Semper (2004), *Style in the Technical and Teconic Arts*, p. 71. Semper a görögöktől vezeti le ezt a következtetést, amely így a kezdetektől saját koráig jellemezheti az építőművészet megjelenését. A homlokzat, mint társadalmi jelentést hordozó „maszk” gondolata még a századforduló építészeti diskurzusában is jelen volt, különösen Bécsben, ahol Freud, Krauss és Musil írásaiban is megtaláljuk a valóságot elfedő maszk metaforáját.

84. oldal: (Groat & Després 1991) alapján öt jellemzőt sorol fel, majd azt ígéri, hogy „az alábbiakban e felosztás szerint” mutat be vizsgálatokat. Ezután nem öt, hanem hét alfejezet következik. A szövegből kiderül, hogy a kompozícióra vonatkozó kutatások ritkasága/hiánya miatt két újabb fogalmat, a dimenzionalitást és komplexitást vezet be.

84-86. oldal: a stílusról szóló megállapítások kivétel nélkül amerikai vizsgálatokból származnak. Az Egyesült Államokban, ahol katalógusból bármilyen stílusú házat lehet rendelni, elképzelhető, hogy a stílus és társadalmi státusz között szoros kapcsolatot lehet mérni. Ugyanezt a vizsgálatot a hazai vagy európai gyakorlatban nehezebb lenne elvégezni. Egy épület összekapcsolása társadalmi státusszal még Amerikában sem csak a stíluson múlik, hanem a ház méretén, anyagi minőségén, díszítettségén, környezete színvonalán stb.

88-89. oldal: a Komplexitás címszó alatt említett pszichofizikai kutatások mellé ajánlom Robert Venturi: *Complexity and Contradiction in Architecture* című könyvét (1966, magyar fordítás 1986), amely a modern építészet banálissá válásából kiindulva ajánlja az építészek és az olvasók figyelmébe a történeti építészet számos példáját, melyek az összetettség és az ellentmondások számos változatát képviselik. E kötetben mutatja be a posztmodern előfutáraként értelmezhető saját terveit is, s ez annak bizonyítéka, hogy egyes építészek már a hatvanas években felismerték azokat a pszichikai igényeket, melyekre a környezetpszichológia későbbi vizsgálatai hívták fel a figyelmet.

89-93. oldal: a Típus kapcsán felsorolt vizsgálatok (felismerhető-e a formákból egy épület rendeltetése? Hogyan változik egy adott intézmény, pl. bíróság vagy kórház megítélése a formai jellemzők alapján?) izgalmasak és tanulságosak az építész szakma számára. Ebben a részben

viszont nem érzem helyénvalónak az „érdekesség” kiemelését, hiszen – ahogyan a szövegben erről szó is esik – az adott típushoz tartozó épületeket csak akkor ismerjük fel, ha valamennyire hasonlítanak egymáshoz. A típus-épület fogalmához ma inkább negatív konnotációk tapadnak, pedig a régi városi paloták és polgárházak is típus épületek voltak, ahogyan a falvak népi lakóházai és gazdasági épületei is. Itt jó lenne megemlíteni, hogy régen a típus lehetővé tett egyéni különbségeket, az uniformizálás inkább a 20. század közepétől lett – elsősorban gazdasági érdekből – jellemző. A kortárs építészet egyik alapvető problémája a korábban elképzelhetetlen formai szabadság, amely szinte lehetetlenné teszi az új épületek „olvasását”. A látványosság, érdekesség jelentős középületeknél, vagy a turizmussal kapcsolatos helyeken indokolt lehet, de éppen az alfejezetben említett vizsgálatok bizonyítják, hogy a nap mint nap használt épületek (lakóház, iskola, kórház stb.) esetében inkább megbízhatóságra és otthonosságra vágyunk.

93-95. oldal: a Morfológia címszó utal ugyan az építészeti alaktanra, de elmulasztja megemlíteni azokat az alpműveket, amelyek elsőként hívták fel a figyelmet a modern várostervezés hiányosságaira, és értékelték újra a hagyományos városi szövet szerepét (Aldo Rossi: *L'architettura della città*, 1966; Colin Rowe – Fred Koetter: *Collage City*, 1978;). Érdekes, hogy a környezetpszichológia inkább a városi utcák és terek használatával foglalkozik, míg az építészeti könyvek – éppen az alakléktan felismeréseit hasznosítva – a városiasság előfeltételére, a sűrű, szövetszerű beépítésre hivatkoznak, melyet az utcák és terek rendszere tagol valamilyen elv szerint. E művek a posztmodern előtt, illetve párhuzamosan képviseltek egy olyan kontextualista szemléletet, amely azután segítette a várostervezést egészségesebb, a lakók igényeit jobban figyelembe vevő formák felé terelni.

95. oldal: Való igaz, hogy a hely és a tér viszonyáról könyvtárnyi irodalom született, ám ha a Hely egy alfejezet címeként jelenik meg, akkor néhány érdemi információt is meg lehetett volna osztani az olvasóval, különösen azokat, amelyeket a pszichológus szakma kevésbé ismerhet. E téren alapvető mű Christian Norberg-Schultz amúgy a disszertáció irodalomjegyzékében szereplő könyve (*The concept of dwelling. On the way to figurative architecture*, 1985), melyben a legfontosabb gondolat a letelepedés szoros kapcsolata az adott éghajlattal és kultúrtájjal, a város és a városi terek morfológiáján, a középületek és lakóépületek tipológiáján keresztül bemutatva. Bár a könyv filozófiai indíttatású, számos támpontot adhat a pszichológusok számára is az élhető város és otthonos épületek mibenlétének vizsgálatához.

104. oldal: A mentális téri referenciakeretek alfejezetnél a környezetpszichológia térreprezentációkkal kapcsolatos gondolatait jól kiegészíthetik az építészeti térrel kapcsolatos elméletek. Konkrétan Szentkirályi Zoltán tanulmányára gondolok (*A térművészet történeti kategóriái*, 1967), amely a topologikus, eszkatologikus, intellektuális és racionális térszemlélet és téralkotás kategóriáit fejti ki. Hogy csak az első kategóriát jellemezzem, Szentkirályi az ókori építészetnek a teret tömegekkel „berendező”, szinte tájként megfogalmazó módszerét nevezi topologikusnak, ahol az idővel szemben a térbeli elrendezésnek, a tárgyak egymáshoz viszonyított távolságának és pozíciójának van elsődleges szerepe.

119-120. oldal: a helyélmény, környezetélmény, városélmény, tájélmény stb. fogalmak mellé kívánczik a térélmény is. Pogány Frigyes vezeti le a helyzetézés, térézés, térhatás, művészi térhatás egymásra épülő szintjeit a *Belső terek művészete* (1955) című könyvében.

128. oldal: McAndrew (1993) beszél „a nagymama kertje” példáján arról, hogy a helyidentitás és énidentitás élménye gyakran összemosódik. Kézenfekvő a hasonlat Peter Zumthor tervezői gondolkodásával, aki a gyermekkori fontos helyek emlékéből indul ki, de úgy akarja e képeket felhasználni, hogy semmit nem vesz át szó szerint, vagy nosztalgikusan, hanem mai szerkezetekkel és anyagokkal akar hasonló erejű atmoszférát teremteni és hatást kiváltani. (*A Way of Looking at Things*, in *Thinking Architecture*, 1998)

129. oldal: Webber 1996 hiányzik a hivatkozások jegyzékéből.

171-174. oldal: a részvételi környezetalakítás fejezetben lenne a helye a participációs építészeti törekvéseknek. Yona Friedman utópikus terve mellett számos jelentős kezdeményezés, sőt megvalósult együttes is ide tartozna. A teljesség igénye nélkül: John Turner perui (1963), John Habraken hollandiai (1961-től) önszegítő házprogramjai, Lucien Kroll Leuven-i egyetemi kollégiuma (1969-72), Ralph Erskine Byker lakóegyüttese Newcastle-ban (1969-82), Christopher Alexander olcsó lakásai Mexicaliban (1975-76), vagy az Oregon-i Egyetem campusának bővítése a közösség bevonásával.

205. oldal, 353. jegyzet: Cooper Marcus imaginációs gyakorlata nem csak arról szól, hogy jobban megértsük magunkat, hogy a saját vagy hellyel kapcsolatos identitásunkat erősítsük, esetleg az általunk tervezett épületekhez merítsünk emlékeinkből inspirációt (ahogyan ez Cságoly Ferenc és Balázs Mihály szövegeiből kitűnik), hanem hogy ezek az emlékek „anyagi” természetűek, nem annyira a látásunkhoz, mint inkább a tapintáshoz és egyéb érzékeinkhez szólnak. Ezt vallják a fenomenológiai gondolkodás építész és teoretikus hívei is, amikor az építészet taktilis, akusztikai és atmoszferikus hatásait állítják előtérbe.

207. oldal: a rejtekhely, kuckó fontosságáról a gyermekkorban újra idézhető lenne Bachelard.

211. oldal: „Tudomásom szerint (...) nem kutatják az építészeti szakmai sémák, emlékek működését a környezeti önéletrajzban, és szerepét (...) a hely- és énidentitásban.” Ez valóban kiváló kutatási téma lehetne.

211-212. oldal: „A szakmai ismereteken túl a hallgatóknak elsősorban a helyek megértésének szemléletét adják át a tanárok.” Nem hiszem, hogy ez ilyen általános igazsággént kijelenthető lenne. A BME Középülettervező Tanszékére persze igaz, más tanszékekre, iskolákra kevésbé, nemzetközi kitekintésben pedig biztosan nem. Az sem mindegy, hogy a hely milyen színezettel, milyen összefüggésben jelenik meg. Nálunk jó szándékú, de érzelmi és alapvetően konzervatív hozzáállással, a hivatkozott (Arefi-Triantafillou 2005) tanulmány viszont ezzel szemben érzékeny, de tudományos igényű módszertant ajánl a városi helyek tervezésére.

212. oldal: „A tudatosan választott *előképek* (épületek, tárgyak, dolgok és ezek reprezentációi) hatását is érdemes lenne megérteni a tervezésben. (v.ö. Beauregard 2012)” [kurzíválás tőlem, FA] A hivatkozott tanulmány nem erről szól, hanem a várostervezésnek a materiális világhoz (tárgyak, például meglévő épületek a helyszínen, vagy helyszínrajz, makett, fotók, bútorok a tervezőirodában és a tárgyalóteremben) való viszonyáról, illetve arról, hogyan segíthetik ezek a megrendelőkkel és hatóságokkal folytatott kommunikációt.

212. oldal: (Groat 1982) a modern és a posztmodern elfogadottságáról. Ez a vizsgálat ma minden bizonnyal más eredményt hozna, mivel a posztmodern kiment a divatból. Amit viszont ma is érdemes kutatni: mi rejlik a laikusok absztrakt modern stílust elutasító magatartása mögött?

212-213. oldal: (Wilson 1996) és (Purcell-Nasar 1992) építészetoktatással kapcsolatban felvetett kérdései ma is aktuálisak és további kutatást igényelnének.

213. oldal, 379 és 381. jegyzet: nem tudom mit jelent az 1990-es évek közepén Amerikában az „új nemzeti építészet” (lehet, hogy fordítási probléma?).

216. oldal: egyenes vonalú, fémburkolatú irodaházak (2000. év környékén) esetében számomra értelmezhetetlen a „balusztrád” szó. Feltehetően mellvédről vagy parapetről van szó, ami függönyfalas modern épületeken is előfordul.